

УДК 811.161.2'28 (477.42 = 438)

В. Титаренко,

Житомирський державний університет

РОЗВИТОК СЕМАНТИКИ ПОЛОНІЗМІВ У СЕРЕДНЬОПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті проаналізовано ряд слів, запозичених із польської мови, які наявні в текстах пам'яток XVI – XVII ст. північноукраїнського ареалу і функціонують у сучасних середньополіських говірках. Для аналізу обрано лексеми на позначення назв одягу. Відзначено зміни, які відбулися в семантичній структурі слів.

Із усіх досліджень іншомовних впливів на українську мову найбільший відсоток припадає на польську. Нині ця проблема має низку до кінця не розв'язаних питань: який відсоток посідають полонізми; на яких тематичних групах найбільше позначився вплив польської мови; в яких жанрах він найбільше проявляється, на якій території; еволюція полонізмів в сучасній українській мові; функціонування полонізмів в говірках української мови тощо. На сьогодні немає дослідження, яке показало б функціонування полонізмів чи то на одному часовому зрізі (наприклад XIV – XV, XVI – XVIII, XIX ст.), чи то в одному стилі (діловий, художній чи поемічний твори). Відзначимо, що досліджувався вплив полонізмів на мову Крехівського Апостола [1], Пересопницького Євангелія [2], козацьких літописів [3], ділових документів канцелярії Богдана Хмельницького [4], актів XVI – XVII ст. [5, 6] тощо.

Метою статті є аналіз семантичних змін кількох лексем польського походження на позначення назв одягу в межах північноукраїнського наріччя. Матеріалами послуговували пам'ятки XVI – XVII ст. північноукраїнського ареалу і "Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок" Г. Гримашевич [7]. Наводячи українсько-західнослов'янські паралелі, Й. Дзєндзелівський відзначає наявність лексем у староукраїнських пам'ятках та сучасній народній мові, подекуди зазначаючи їх зміни на лексичному рівні [8]. Семантичним змінам польських запозичень в українській мові присвятила статтю А. Свашенко [9], проаналізувавши лексеми *нежить*, *ятка*, *рахуба*, *раріг*, *сукня*, *барва*, *блават*.

Проблема польсько-українських зв'язків, незважаючи на тривалу історію та велику кількість праць, займала і займає центральне місце серед мовних контактів української мови. Саме в к. XVI – поч. XVII ст. в українську мову найпотужнішим струменем вливаються полонізми [6: 33, 10: 64, 11: 15]. Насамперед, це пов'язано з статусом польської мови в досліджуваній період, яка отримала роль офіційної мови, що дало їй

можливість охопити якомога більше сфер впливу, ніж староукраїнській, латинській, старослов'янській, грецькій та іншим мовам, які теж функціонували на українських землях в окреслений період.

Функціонування польської мови в староукраїнській мові XVI–XVII ст. не можна оцінювати однозначно. З одного боку, завдяки посередництву польської мови староукраїнська мова розвивалася у контексті західноєвропейської мовної практики (латинськомовна термінологія), з іншого – значна кількість питомих лексем витіснялася безпідставно полонізмами, наприклад, *в року тєра(з)нє(и)ши(м)* [10 АКЖ 1611: 73], *на те(н) ча(с)* [АКЖГУ 1611:73] замість *нинішнього*, *на той* тощо.

Аналіз пам'яток відповідного періоду демонструє динамічну картину функціонування полонізмів у літературно-писемній мові, натомість достеменно не відомо, як позначався вплив польської мови на живій народній мові того часу. І. Огієнко зазначає, що "власне аж до останнього часу не було добрих шляхів на Україні, які вможлилювали б скоре й широке розповсюдження польських позичок серед народніх мас" [1: 464]. Доречною у цьому контексті є думка В. Шимановського, який вважає, що "про цей вплив [на народну українську мову XVI – XVII ст. – В. Т.] ми можемо говорити лише настільки, наскільки він відбився в літературних пам'ятках, які дійшли до нашого часу, і залишив свої сліди в сучасних наріччях" [12: 92]. Очевидно, що в діловодстві запозичення могли на багато активніше функціонувати, оскільки часто іншомовні документи слугували зразками, також унаслідок дипломатичних відносин, насамперед із польськими канцеляріями. Тому, швидше за все, значна кількість запозичень ніколи й не була надбанням народнорозмовної мови.

Доля полонізмів на українських землях була різною: частина вийшла з ужитку або відразу, або через певний час, ставши архаїзмами (*охабєнь* "вид кафтана", *вилкь*, *вилчура* "шуба з вовчого хутра", *мармурок* "хутро чорно-бурої лисиці"), частина зберігається в лексиконах сучасної української літературної мови та народної. Більшість із успадкованих полонізмів на українських теренах упродовж свого існування зазнавало семантичних змін (звуження, розширення семантичної структури, перенесення назви з однієї реалії на іншу тощо).

Порівняння лексичних значень слів сучасної мови з тими, що зафіксовані в пам'ятках, крім того, що дає змогу простежити розвиток полісемії, часто сприяє визначенню первинної семантики слова. Такий підхід особливо доцільний тоді, коли відбуваються зрушення у співвіднесеності між мовним знаком і позначуванним. Труднощі дослідження полягають у визначенні лексико-семантичних варіантів

лексеми, які не завжди легко виявити на основі контексту пам'ятки (як наслідок, маємо різночитання у словниках пам'яток).

Порівняємо семантику лексем на позначення назв одягу, які були наявні на північноукраїнських землях у XVI – XVII ст. і зберігаються в говірках зазначеного ареалу й нині. Оригінальна історія слова *сукня* в українській мові, яка запозичується, очевидно, з польської мови (стч. *suknia*, стп. *suknia*) на поч. XV ст. зі значенням "верхній чоловічий одяг" [13: 401]. У пам'ятках XVI – XVII ст. північноукраїнського ареалу лексема *сукня* вживається на позначення як чоловічого одягу: *сукє(н)* [14₁: 18], так і жіночого: *суконь же(н)ски(х)* [14₁: 18 зв.]. Упродовж розвитку аналізована лексема в більшості північноукраїнських говірок (як і в літературній мові) утратила первісну семантичну ознаку "виготовлена із сукна". За матеріалами А. Свашенко, утрата семантики щодо тканини відбулася вже в XVII ст., а починаючи з XIX ст. вживається на позначення плаття, виготовленого з будь-якої тканини [9: 209]. Назва *сукня* закріпилася у досліджуваному ареалі на позначення лише жіночого одягу: найбільший ареал поширення займає семема "жіноче плаття", в окремих говірках назва *сукня*, позначаючи "спідницю з сукна", все ж таки відбиває матеріал, з якого виготовлявся виріб; зафіксована також семема "яскрава вибійчана гофрована спідниця" [7: 153]. Натомість семема "верхній одяг" та "верхній чоловічий одяг" закріпилися в середньополіських говірках за лексемою *сукман*, яка теж функціонувала в XVI – XVII ст. на північноукраїнських землях (п. *sukman* < тур. *sukman*) *сукъmano(в) бѣлоголо(в)[с]кихъ* [14₃: 15 зв.]), позначаючи "різновид свити, переважно з домотканого полотна". Можливо, лексеми *сукня* і *сукман* певний час були синонімами [9: 208], а згодом розподілилися за семантичними значеннями. У Словнику Г. Гримашевич відзначає такі семема слова *сукман*: "чоловічий і жіночий верхній одяг із розширеними полами", "зимовий чоловічий одяг з виложистим коміром і широкими рукавами", "сіра або чорна свита з червоними вилогами, відкидним коміром і вишивкою в стані", "короткий чоловічий сукняний одяг" [7: 153].

Наступна лексема, яка успадкувалася північноукраїнськими говірками з неповною фонетичною субституцією, – це лексема *простирадло* (*прєстира(д)ло* [14₃: 14] (пол. *preścieradło*), яка розширила семантику на одну семему на незначній території: до загальнопоширеної семема "простирадло" додалася "покривало на ліжку" [7: 134].

Збереглася в північноукраїнських пам'ятках лексема, запозичена з польської мови (стп. *czyntakor*), *чиндакора*. У пам'ятках XVI – XVII ст. досліджуваного ареалу ця лексема фіксується зі значенням "пояс із напівшовкової чи бавовняної тканини" [15: 367], О. Булика подає семан-

тику як "гатунок шовкової тканини" [16: 358]. Слід відзначити, що в пам'ятках аналізована лексема послідовно фіксується, очевидно, із метатезою (пор. стп. *czyntakor*, стукр. *чинкотора*). Сучасні північноукраїнські говірки такої перестановки не зберігають, хоча й теж не відтворюють повне польськомовне фонетичне звучання. Незбережена метатеза, напевно, може пояснюватися усним шляхом проникнення полонізму, а також не виключено вторинне запозичення лексеми пізнішого періоду. Водночас, як пам'ятки, так і сучасні говірки зберігають зміну чоловічого роду на жіночий у мові-реципієнті. Лексичне ж значення, втративши лише семантику "виріб із тканини", значних змін не зазнало: "широкий жіночий пояс", "святковий чоловічий пояс, переважно з червоної вовни" [7: 171-172]. Зауважимо, що в пам'ятках до лексеми *чинкотора* часто виступає означення *червоная (чи(н)котора чи(р)воная* [14₃: 24 зв.]), то цілком можливо, що до семем ознака кольору теж входила .

Лексема польського походження *шати* (пол. *szata*) зберігається в українській літературній мові та в більшості сучасних діалектів із різними семантичними відтінками. У староукраїнській мові ця лексема мала значення "одяг", а також О. Булика у старобілоруській мові відзначає семему "плащ", "верхній одяг" [16: 360]. Напевно, про загальний характер лексеми може свідчити уточнення, яке часом зустрічається в студійованих пам'ятках: *шати то є(ст) чамара адамашковая* [14₂: 14 зв.]. Очевидно, полонізм *шати*, ставши абсолютним синонімом до питомого слова *одяг* [13: 74], на українському мовному ґрунті зазнає семантичного звуження. Спрощення на семантичному рівні (від позначення загальної назви одягу до святкового вбрання) фіксують літературна та більша частина діалектної мов [8: 142]. У середньополіських говірках лексема *шати* має значення "святкове дороге убрання" [13: 177].

Без семантичних змін функціонує у поліських говірках запозичена з польської мови лексема *єдваб* (пол. *jedwab*, *є(д)вабємь* [6: 10]) на позначення "шовкової тканини". В обстежуваному ареалі Г. Гримашевич відзначає ще одну лексему з таким лексичним значенням *єдамашок*, але, на жаль, за даними словника, неможливо визначити, чи співіснують названі лексеми в одній говірці.

Зберігаються в досліджуваній говірці також назви одягу, запозичені з інших мов переважно через польське посередництво. Зазначимо, що вищезгадана лексема *чамара*, запозичена через польське посередництво з італійської (пол. *czamara* < іт. *zimarra*), теж зафіксована в середньополіських говірках: *чемара* "теплий одяг на ваті", "довгий одяг у вигляді свити з брижами в стані". Останнє значення, якщо не враховувати деякі

відтінки, збігається з тим, яке фіксують староукраїнські пам'ятки: "свита, яка защібалася під шию" [16: 354].

З німецької мови середньополіськими говірками успадкована лексема *рантух*, яка в досліджуваних говірках змінила лексичне значення. Якщо лексема, зафіксована в актах Житомирського гродського уряду 1590 року (пол. *rantuch* < нім. *Randtuch* [*ра(н)тухо(в)*] [6: 12], мала значення "велика хустка", то в Словнику Г. Гримашевич відзначає значення "жіноча спідниця з матерії, у якій чергуються сукняні і лляні нитки", "біле тонке полотно" [7: 136].

Польська мова стала посередницею у запозиченні з тюркської мови лексеми *шлык* (пол. *szlyk*, від тур. *baslyk*, [шлы(к)] [14₁ 1605: 10]) із значенням "кругла або конічна суконна шапка, обшита хутром". У досліджуваному ареалі спостерігаємо розпорошеність давньої семантики: на більшій частині зафіксовано значення "чоловіча шапка, обшита хутром", також маємо інші семантики "плетена шапка", "зимова шапка, дно і верх якої з червоного сукна", "козацька шапка з сукняним видовженим верхом, який звисає донизу", "хутрянний старовинний головний убір" [7: 179].

Напевно, розмежування семантичних варіантів між лексемами *курта* і *куртка* в середньополіських говірках свідчить про тривалий розвиток першої. Назва *курта*, запозичена через польське посередництво з латинської (п. *kurta* < лат. *curtus*) *ку(р)ту* [14₁: 7 зв.] у пам'ятках уживалася в значенні "куртка". Із подібною семантикою в аналізованому ареалі в усіх населених пунктах, як, до речі, і в літературній, поширена лексема *куртка* "короткий чоловічий і жіночий демісезонний одяг", а в окремих поряд функціонує і *курта* із семемами "чоловіча сорочка з пришитою маніжкою", "чоловіча сорочка з коротким станком". У слові відбулася зміна семантики. Цілком можливо, через неможливість уточнити семантичне значення на основі пам'яток, семантика могла перенестись із сучасного, не виключено із літературного, слова *куртка*. Можливо, обстеження значень цього слова на ширшій території української мові сприятиме уточненню первинної семантики лексеми *курта*. У пам'ятках на позначення куртки наявна ще одна лексема, запозичена через польське посередництво з угорської, – *катанка* (стп. *katanka* < уг. *katona*), *ката(н)ка кграбринова* [14₃: 16]. У сучасних говірках відбулося перенесення назви на інший вид одягу: "блузка з короткими рукавами", "коротка приталена блузка", "домоткана спідниця", "сукняна спідниця", "будь-яка домоткана тканина", в окремих семемах можна вбачати розвиток первинного значення: "жіночий піджак", "піджак з підрізними та призібраними боками", "жіночий короткий одяг, призібраний у талії" [7: 63]. Можливо, перенесення мовного знака на інше позначуване

пов'язане із перерозподілом у семантичній системі середньополіських говірок двох назв, які позначали одну реалію.

Із розширенням семантичних варіантів уживається в говірках лексема *кунтуш*, запозичена з тюркської мови через польське посередництво (п. *kuntusz* < уг. *kontos* < тур. *kontos*) *кунътушь* [14₃: 16] – "кафтан з відкидними рукавами". Кілька лексико-семантичних варіантів об'єднані навколо семи "верхній одяг": "верхній одяг з якісного сукна з великими прорізами для рук і довгими фальшивими рукавами, які звисали донизу або частіше перекидалися за спину", "верхній розпашний одяг без гудзиків", у семантиці "верхній одяг подібний до фуфайки", напевно, відбулося спрощення, оскільки не відбивається оригінальність крою позначуваної реалії; а також такі значення, як "чоловічий довгий одяг з доброякісної тканини, в якому поли, комір, рукави обшиті хутром", "чоловічий і жіночий одяг, який носила шляхта", в окремих варіантах убачається перенесення назви на інший вид одягу, очевидно, за подібністю крою "халат з фабричної тканини" [7: 80].

Із ускладненою структурою функціонує у сучасних середньополіських говірках лексема *лиштва* (п. *lisztwa* < с.в.н. *liste*) лиштва, облямовка). Більшість із зафіксованих значень зберігають семи "смужка на одязі", "низ одягу", а в деяких відбулося перенесення за подібністю: "обшивка одягу, нижня його частина", "підкладений низ спідниці", "манжет на рукавах сорочки", "смужка вишивки на сорочці", "вшита у фартух вишита смужка іншої матерії", "вишитий поділ", "смужка матерії, пришита на одязі для прикраси", "кольорова смужка з матерії, виткана для подолу жіночої сорочки", "закладка в подолі спідниці, пляття, підшита всередину смужкою іншої матерії, щоб не висотувалися нитки", "смужка клейкої речовини, якою намащують кінець полотна, щоб не висотувались нитки", "вшита стрічка, вшита в одяг чи наволочку", "тканина, підшита з вивороту, підкладка", "велика брижа на одязі, волан", "мереживо, яким прикрашають жіночі спідниці", "вишитий комір", "комір у сорочці", "вишивка гладдю", "дрібний візерунок на покривалі", "дрібний візерунок на рушнику, який вшають на ікони" [7: 87].

З різними семантичними відтінками фіксується у зазначених говірках лексема *жупан* (стп. *župan*, іт. *giubonne*, *diuonne*, араб. *džubbah*), яка в пам'ятках мала значення "верхній одяг, оздоблений хутром та позументом". У кількох говірках первинне значення зберігається: "чоловічий верхній одяг, оздоблений хутром". Простежується у досліджуваному ареалі розпорошеність лексико-семантичних варіантів, оскільки в деяких говірках лексема позначає чоловічий одяг, в окремих включає ознаки кольору, довжини, матеріалу, з якого виготовлена: "чоловічий

одяг з сукна з довгими полами", "чоловіче пальто", "чоловіче пальто з хутряним коміром", "чоловіче осіннє пальто", "короткий чоловічий одяг з якісного сукна", "чоловічий одяг з синьої китайки", "чоловічий каптан з грубої тканини", "кожух", "червоний кожух", "коротка шубка", "свита з грубого домотканого сукна", "теплий піджак з великим коміром", "чоловічий піджак", "чоловіча сорочка", "чоловіча накидка", "жилетка" [7: 50]. Зазначимо, що у пам'ятках функціонує також лексема *жуниця* (стп. *župica*, іт. *giubba*, *giuppa*, ар. *džubbah*) "камізька", а в говірках – *жупанчик* "дівочий весняний одяг" [7: 50], остання лексема, очевидно, похідна від *жупан*.

Зберігається у всіх середньополіських говірках, а також і літературній мові лексема *фартух*, запозичена з німецької мови через польське посередництво (п. *fartuch* < с.в.н. *vortuoch*). Збереженню первинної семантики: "жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру та фасону, який одягають спереду на сукню, спідницю, щоб запобігти забрудненню їй", напевно, сприяє навісність реалії, яку аналізована лексема позначає. Очевидно, в семантиці "спідниця з ситцю чи полотно" [7: 162], зафіксованій лише у двох говірках, можна вбачати перенесення назви на іншу реалію.

Із проаналізованих вище лексем польського походження, які функціонують у середньополіських говірках, більшість на сучасному етапі зазнала семантичних змін: одні розширили семантичну структуру порівняно з семантичним значенням XVI–XVII ст. (пор. *сукня*, *престирадло*), інші, навпаки, звузили (*шати*); деякі успадковані без змін (*єдваб*). Такі процеси означають, що запозичена лексика на мовному ґрунті сприймаючої мови піддається тим змінам, що їй пилома. Важко стверджувати, що всі розглянуті лексеми функціонували безперервно від XVI–XVII ст. на північноукраїнських землях. Не виключено, що деякі могли бути активізованими у пізніших століттях, адже заселення поляків на цій території активно проходило у XVIII ст. Зауважимо, що не можна чітко простежити початок семантичних змін запозичених слів, оскільки, як зазначалося вище, з контексту пам'ятки не завжди можна визначити семантичні варіанти. Тому частина лексем могла набути окремих семантичних відтінків ще в староукраїнський період.

Поєднання в дослідженнях синхронних і діахронних матеріалів часто може давати інші результати, ніж на одному часовому зрізі. Також важливе значення має залучення до історичної лексикології діалектних матеріалів, оскільки народна мова часто зберігає лексеми, які втрачені в літературній (наприклад, *катанка*, *курта*), зберігаючи первинну семантику або ж зазнаючи змін, відмінних від літературної норми. Перспективними є дослідження, які спрямовані на виявлення полонізмів у су-

часних говірках, на встановлення їх семантичних значень і ареалів поширення, оскільки вони можуть, по-перше, давати матеріал для уточнення або виявлення первинних значень лексеми, по-друге, сприяти глибшому розв'язанню проблеми розмежування давніх полонізмів від спільнослов'янської лексики. На жаль, відсутність повних словників як історичної лексики української мови, так і діалектної стає на заваді повного висвітлення семантичних змін запозичених слів.

Список використаних джерел та літератури

1. Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол 1560-х років. Літературно-лінгвістична монографія. – Варшава: Вид-во Варш. ун-ту, 1930. – Т. 1. – 520 с.; Т.2. – 192 с.
2. Пересопницьке Євангеліє 1556-1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. – К., 2001.
3. Рогаль М. С. Лексичні запозичення в українських літописах к. XVII-I пол. XVIII ст. / Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1968. – 366 с.
4. Ткач Ф.Е. К вопросу о полонизмах в языке украинских деловых документов середины XVII ст. // Труды Одесского государственного университета им. И.И. Мечникова. Серия филологических наук. – Одесса: изд-во ОГУ, 1958. Вып. 7. – С. 201-213.
5. Худаш М.Л. Спостереження над лексичними полонізмами в українській актовій мові кінця XVI – поч. XVII // Дослідження і матеріали з української мови. – Т. III, К., 1960. – С. 123.
6. Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підготував до видання В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – 254 с.
7. Гримашевич Г. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. – Житомир, 2002. – 184 с.
8. Дзензелівський Й.О. Українсько-західнослов'янські паралелі. – К., 1969. – С. 211.
9. Свашенко А. Семантичні зміни польських запозичень в українській мові // *Język ukraiński: współczesność – historia.* – Lublin, 2003. – S. 203-214.
10. Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XIV – I половини XVII ст. – К.: Наукова думка, 1991. – 238 с.
11. Русанівський В.М. Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI-XVII ст. – К., 1973. – 28 с.
12. Шимановский В. Очерк по истории русских наречий. Черты южнорусского наречия в XVI – XVII вв. – Варшава, 1863.
13. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: У двох т. – К.: Наукова думка, 1977-1978.
14. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Зб. док. / Підгот. до вид. В.В. Німчук, В.М. Русанівський та ін. – К.: Наукова думка, 1981. – 316 с. [14₁ – 1605 р.; 14₂ – 1609 р.; 14₃ – 1649-50 pp.].

15. Торгівля на Україні XIV – середини XVII ст. – Київ, 1990. – 406 с.
16. Булыка А.М. Даўнія запазычанні беларускай мовы. – Мінск, 1972. – 384 с.

Tytarenko W.M. Rozwój semantyki polonizmów w gwarach śriedniopoleskich.

Artykuł przedstawia szereg słów z tekstów zabytków XVI – XVII wieku terytorium północnoukraińskiego, zapożyczonych z języka polskiego i funkcjonujących we współczesnych gwarach śriedniopoleskich. Dla analizy zostały wybrane leksemy oznaczające nazwy ubrań. Ustalone są zmiany zachodzące w semantycznej strukturze wyrazów.

Titarenko V.M. The Development of the Polish Borrowings Semantics in the Dialects of Central Polissia

The article deals with the analysis of a number of words borrowed from the Polish language which are presented in the memorials of XVI – XVII centuries of the North Ukrainian areal and functioning in the modern dialects of Central Polissia. The lexemes denoting the names of clothes were selected for the analysis. The changes occurred in the semantic word-structure are also noted in the article.